

Gallienus és a görögök – Egy római császár barangolása Athénban, Eleusisban és az újplatonista filozófiában

A görögség kulturális és politikai hatásai a rómaiakra a Kr. u. 1. és 3. század között is jelentősek maradtak. A római császárok (főként Augustus és Hadrianus) különféle megfontolásokból, de tudatosan ápták a két civilizáció közötti kapcsolatokat, amelynek jelképes kifejeződési formái voltak az athéni látogatások. Azonban Commodus halála után ezek az utazások hirtelen abbamaradtak, és a zavaros katonai anarchia időszakában¹ is csupán egyetlen kivételről van tudomásunk: Gallienus 264-ben meglátogatta Athént, mindössze három évvel a 267-es gót-herul invázió előtt. Utána egyetlen későbbi római császár sem jelent meg Athénban, csak bizánciak.²

Gallienus látogatása kétségkívül jelentős lehetett, hiszen majdnem nyolcvan év után fordult meg újra az attikai városban a birodalom első embere, de az utazás okaira, körülményeire homály vetül. Vajon mi készítette a császárt, hogy Athénba látogasson? Milyen szándékok vezérelték görög politikáját? Talán katonai, politikai érdekek? Vagy talán csak a görög kultúra, filozófia és művészet iránti rajongása?

1. A kétarcú Gallienus: a constantinusi és a dexipposi tradíció

A kérdések megválaszolása rendkívül nehéz, mivel a rendelkezésre álló források kettős képet festenek Gallienusról, ráadásul az ókortudomány képviselői is e kettőség mentén alakították ki saját hipotéziseiket.

A források római csoportja (Aurelius Victor, Eutropius és a Historia Augusta) az ún. „constantinusi tradíció” útját követik, amely a Nagy Constantinus számára kitalált fikcióból ered, miszerint II. Claudius az őse. Ennek a hagyománynak a képviselői extravagáns módon méltatják a 268–270 között uralkodó Claudius, aki csak egy kis szerepet játszott a római történelemben, míg Gallienust ellenséges hangnemben olyan császárnak ábrázolják, akitől a birodalmat meg kellett menteni.³ A 4. századi római történetírók tehát ennek a koncepciónak megfelelően jegyezték le a 260-as évek történéseit, amellyel kettős célt értek el. Egyrészt alátámasztották, hogy Gallienus meggyilkolása Mediolanumban mindenképp a római nép érdekét szolgálta, mert megszabadultak egy rossz csá-

---

¹ A Kr. u. 235–284 közötti periódus, amely a Severus-dinasztia kihalásától Diocletianus hatalomra kerüléséig tartott.

² II. Constans a 640-es években tett rövid látogatást Athénban, II. Basileus 1014-ben. Lásd Armstrong, D.: Gallienus in Athens, 264. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 70 (1987) 235. (Armstrong 1987)

³ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 237.

szártól.⁴ Másrészt Claudius mint Nagy Constantinus őseit tisztázták az összeesküvés vádjában, felmagasztalták erényeit és vezetői képességeit azért, hogy még csak ne is gondoljunk rá a merénylők egyikeként, sőt, még legitimálták is hatalomra kerülését.⁵ De úgy vélem, Gallienus befekettítésében a constantinusi propagandának való megfelelésen túl közrejátszott a római történetírók gyűlölete is a császár iránt. Ennek több összetevője volt.

Az ellenszenv egyik fő oka az, hogy Gallienus uralkodása alatt tudatosan kizárta a vezető állami és katonai tisztségekből a senatorokat, és helyettük a sokkal képzetesebb, illetve megbízhatóbb lovagokra támaszkodott. Valójában a senatus hatalmi visszaszorulása és presztízvesztése már jóval a 260-as évek előtt megkezdődött. A lovagok megjelenése a felső vezetés pozícióiban már Septimius Severus császár korától (a 2. század végétől) tapasztalható volt, de a csúcspontot mindenképp Gallienus alatt érte el, és ez rendkívül sértette a senatori arisztokrácia önbecsülését.⁶ Mivel a 4. századi római történetírók mind a pogány Róma ősi tradícióival rokonszenvező, hagyományokat tisztelő, senatuspárti személyek voltak, érthető, miért gyűlölték a katonacsászárokat, és legfőképpen Gallienust.⁷

Szintén fontos oka volt a negatív ábrázolásnak, hogy a Római Birodalom a 260-as években három részre szakadt. Ugyanis a társcsászárság utolsó évében, 259 nyarán, Gallienus apja, Valerianus császár perzsa fogságba esett keleten. Ez a példátlan eset története mélypontjára süllyesztette a birodalmat. Nyugaton a gall ellencsászárok szakították el Galliát, Britanniát és Hispaniát, míg a keleti provinciákat már a palmyrai Odenathus tudta csak tehermentesíteni a perzsa nyomás alól. A római auctorok látták a birodalom területi széttagoltságát, de a tényekkel és okokkal nem törődve, az egész válságot Gallienus könnyelműségének, elpuhultságának és uralkodásra való alkalmatlanságának tulajdonították.⁸

A harmadik okra Armstrong hívja fel a figyelmet: a Gallienus-ellenes propagandisták nem nézték jó szemmel a császár kirívó és művészi érmesorozatait, és az uralkodásának tizedik évfordulója alkalmából megrendezett, fényűző ünnepi felvonulását, a decennaliát.⁹ A római szerzők azonban véleményem szerint nem látták át a császár politikai szándékát. Az alacsony fémtartalmú arany- és ezüstérmék tömeges kibocsátásai és a költséges diadalmenet megtartása mögött sokkal inkább Gallienus kétségbeesett erőfeszítései húzódtak: csupán deklarálni kívánta hatalmának és dinasztiajának szilárdságát, tehát szó sincs céltalan pazarlásról. Ráadásul a folytonos pénzverés nem csupán propaganda-lehetőséget kínált, hanem biztosítani lehetett általa a hadsereg számára a rendszeres zsoldfizetést, amely egy lázadásokkal teli korszakban fontos volt.

---

⁴ Lásd például HA *Gall.* 14, 5.

⁵ A „makulátlan” Claudiusról lásd HA *Gall.* 15, 3. és Eut. *Brev.* 9, 11; Aurelius Victor szerint maga a haldokló Gallienus adta át a hatalmi jelvényeket Claudiusnak. Lásd Aur. V. *Caes.* 33, 28.

⁶ Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet.* Budapest 2000, 160.

⁷ A *Historia Augusta* szerzője szerint Gallienus apja, Valerianus nemes vére folytán és a régi erények, hagyományok tisztelőjeként megmaradt a „jók barátjának” (HA *Val.* 5, 6–7), vagyis a senatori rend támogatásával uralkodhatott. Mivel ez Gallienus esetében nincs megemlítve, arra következtetünk, hogy a 260-as években már inkább a lovagrend tagjai töltötték be a főbb hivatalokat.

⁸ Például HA *Gall.* 4, 3; Aur. V. *Caes.* 33, 6.

⁹ HA *Gall.* 7, 4–8, 7; Aur. V. *Caes.* 33, 15; Armstrong 1987 (2. jegyzet) 239.

A constantinusi tradíció tehát, Armstrong szavaival élve, egy olyan Gallienust fest le az utókornak, aki egy lusta és fényűző hedonista volt, és aki csak játszadozott, amíg birodalma szétesett.¹⁰

Ezzel szemben a források másik csoportja az ún. „dexipposi tradícióba” tartozik, amely Gallienust egy nagylelkű, katonailag képzett, bátor és rettenthetetlen hősként ábrázolja.¹¹ Ezt a hagyományt a 3. századi athéni történetíró és államférfi, Dexippos teremtette meg, aki egyben szemtanúja is volt Gallienus athéni látogatásának. Sajnos történeti munkáiból (Skythika, Chroniké Historia) csak töredékek maradtak fenn, de a Historia Augusta szerzője és a bizánci történetírók is túlnyomórészt őt követik. A Dexippostól átvett szakaszok azonban többről tanúskodnak, mint a császár filozófiai, vallási és művészeti rajongásáról. Mivel Gallienus hatalma csupán a birodalom központi területeire (Itáliára, Illyricumra, Africára és a Balkánra) terjedt ki, katonai erőforrásai is jelentősen lecsökkentek, így főbb erőit a limes menti provinciákba kellett összpontosítani. Emiatt a mélyebben fekvő területek védelmére (ez esetben a balkáni tartományokra) semmilyen erőt sem bírt nélkülözni sajátjaiból. Ezért Armstrong szerint elképzelhető, hogy Gallienus athéni látogatásával a görögök „polgári védelmét” kívánta erősíteni és bátorítani, amelyet Dexippos (akinek fő témája a görög önvédelem volt a barbár betörésekkel szemben) hálásan fogadhatott.¹²

Armstrong tehát úgy véli, inkább Gallienus hadászati szándékait, és nem a kulturális rajongását igazolhatják a fennmaradt dexipposi töredékek és a császár eleusisi felirata.¹³

2. Athén, Eleusis és a hadászati koncepció értékelése

Gallienus görög politikájáról és az athéni látogatás körülményeiről tehát két alapvető forrásunk van: a Historia Augusta két Gallienusában a Dexippostól származó részek, és a 265-re datálható eleusisi felirat.

A Historia Augusta beszámolóit persze nagy óvatossággal kell kezelnünk, hiszen ismeretlen, 4. századi szerzője előszeretettel engedi szabadjára határtalan képzeletét. Armstrong szerint mégis tartalmaz hiteles részeket a császár athéni látogatása kapcsán. Ennek bizonyítéka a római consulok nevével megadott évek, amelyek Armstrong feltételezése szerint azt mutatják, hogy a szerző Dexippos történeti munkáját használta fel forrásként. A 3. századi görög történetíró műve, a Chroniké Historia (ami csaknem ezer évet foglalt magába II. Claudius haláláig) annalsztikus volt, tehát bejegyzéseit az olympiai évekhez, az athéni archóni évekhez, majd a római consuli évekhez kötötte. A Gallienus-életrajz a consuli évek alapján három év (262, 264 és 265) eseményeiről számol be, főként a Hellasban, Kis-Ázsiában és a Keleten történeteket hangsúlyozva, ami Armstrong szerint még inkább bizonyítja, hogy a Historia Augusta szerzője ezekben a passzusokban Dexippost követi.¹⁴

¹⁰ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 238.

¹¹ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 239.

¹² Armstrong 1987 (2. jegyzet) 239.

¹³ Ezek a források ugyanis semmit sem árulnak el a császárnak mint beavatottnak a vallásos érzéseiről, érdeklődéséről. Lásd Armstrong 1987 (2. jegyzet) 239–240.

¹⁴ A bekezdéshez lásd bővebben Armstrong 1987 (2. jegyzet) 240–241.

Számunkra most a 264. évre vonatkozó történések a fontosak, amiket a Gallieni duo 10–11. tárgyal. A beszámoló elején rögtön nyilvánvalóvá teszi a szerző, hogy melyik évről is beszél: „*Gallieno et Saturnino cons. Odenatus rex Palmyrenorum optinuit totius orientis imperium, idcirco praecipue, quod se fortibus factis dignum tantae maiestatis infulis declaravit, Gallieno aut nullas aut luxuriosas aut ineptas res agente. 2 Denique statim bellum Persis in vindictam Valeriani, quam eius filius neglegebat, indixit.*”¹⁵ Vagyis Gallienus és Saturninus consulságának évében (264-ben) történeteket kezd tárgyalni a szerző, és először Odenathus perzsákkal vívott harcait és sikereit veszi sorra. A Gallieni duo 11-ben aztán megeljük a 264-es athéni látogatás első bizonyítékát: „*Dum haec apud Persas geruntur, Scythae in Cappadociam pervaserunt. Illic captis bello etiam vario diu acto se ad Bithyniam contulerunt. 2 Quare milites iterum de novo imperatore faciendo cogitarunt. Quos omnes Gallienus more suo, cum placare atque ad gratiam suam reducere non posset, occidit. 3 Cum tamen sibi milites dignum principem quaerent, Gallienus apud Athenas archon erat, id est summus magistratus, vanitate illa, qua et civis adscribi desiderabat et sacris omnibus interesse.*”¹⁶ A szöveg világos: mialatt ezek történetek a perzsáknál („*dum haec apud Persas geruntur*”) a Cappadociára törő „szkíták” átvonultak Bithyniába, és emiatt újabb katonai felkelés tört ki Gallienus ellen. Valószínűleg a szerző a byzantiumi lázadásra utal, amelyről az életrajz egy korábbi passzusában bővebben is mesél.¹⁷ A császár személyesen fojtotta vérbe a lázadást, mert amikor a felkelés kitört, éppen Athénban tartózkodott, ahol archón volt, szeretett volna felvételt nyerni az athéni polgárok sorába, és minden szent szertartásba be akarta avatztatni magát. Sőt az ősi Areiospagos tagja is óhajtott lenni: „*Areopagitarum praeterea cupiebat ingeri numero contempta prope re publica.*”¹⁸

Ezek ismeretében az athéni látogatást Armstrong szerint nem csupán évre, hanem hónapra pontosan is meg lehet adni. Kiindulási pontja az, hogy Kr. u. 124-től Athén archónjait a Boédromiön kezdetén (minden év szeptember közepe körül) iktatták be, és így kezdődött az athéni polgári év.¹⁹ Mivel az eleusisi misztériumokba való beavatás is a Boédromiön idejére esett, elképzelhető, hogy a császár főként Eleusisba kívánt elmenni. Tehát, ha Gallienus athéni archón volt, és ha meg akart ismerkedni a szent szertartásokkal, akkor 264 őszén, az eleusisi beavatás végéig mindenképp az attikai városban kellett tartózkodnia. Így Armstrong szerint szeptember 15. és október 9. között Gallienus biztos megfordult Athénban és Eleusisban.²⁰ Armstrong a számítását tehát az athéni szokásokra, eljárásokra alapozta, miszerint Athénban az archónokat és a többi hivatalnokot hagyományosan a Boédromiön első napja előtti napon iktatták be, ez alapján tehát Gallienusnak már szeptember 14. vagy 15. napján a görög városban kellett tartózkodnia.

Úgy vélem, Armstrong keltezése csak spekuláció, mert a Historia Augusta fentebb közölt híradásában nyoma sincs annak, hogy Gallienus figyelembe vette volna az athéni szokásokat, és ezért az útját 264 őszére tervezte volna. A szövegben ráadásul arról van

¹⁵ HA Gall. 10, 1–2.

¹⁶ HA Gall. 11, 1–3.

¹⁷ A Historia Augusta a byzantiumi lázadás leverése kapcsán Gallienust kegyetlennek és hit-szegőnek állítja be, amiért a már fegyvertelen katonaságot lemészároltatta. Lásd HA Gall. 7, 2.

¹⁸ HA Gall. 11, 5.

¹⁹ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 243.

²⁰ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 243.

szó, hogy a császár minden szent szertartással (*sacris omnibus*) meg akart ismerkedni, ami alapján feltételezhetnénk, hogy nem csupán az őszi időszakra eső eleusisi misztériumokra, hanem az adott év összes ünnepére kíváncsi volt, tehát akár az egész 264. évet Attikában készült eltölteni.

Problémásnak gondolom azt is, hogy a Historia Augusta beszámolójából nem derül ki, hogy Gallienus pontosan milyen archón is volt. Azt sem tudjuk, hogy az uralkodó maga választott az archóni hivatalok közül, vagy Athén városa ajánlotta fel neki a leg-rangosabbat, az *epónymos* titulust. Ugyanis, ha a római életrajzíró pontosan közölte volna a tisztség nevét, következtetni tudnánk az athéni tartózkodás szűkebb idejére, okaira és Gallienus szándékaira is.

Ha a császár választhatott, és *archón polemarchos* lett 264-ben, úgy Athén és a félsziget katonai vezetőjévé vált volna, és Armstrong feltevése egy csapásra bizonyítást nyerne Gallienus hadi céljait illetően. Azonban voltak más archóni hivatalok is, amelyekből más következtetések vonhatók le, és ezeket Armstrong saját elmélete kidolgozásakor figyelmen kívül hagyta.

Például, ha Gallienusnak az athéniaiak a legtekintélyesebb *archón epónymos* hivatalt ajánlották fel, és az uralkodó ezt elfogadta, akkor róla mint legfőbb állami vezetőről nevezték volna el az évet, sőt, ő elnökölt volna a *bulé* ülésein is, tehát egy teljes évet Athénban kellett volna töltenie. Ez az athéni év, ha Armstrong kezdő dátumát venném alapul, 264. szeptemberétől 265. őszéig tartott volna, amelynek során Gallienus valóban megismerkedhetett volna a Historia Augustában említett összes szent szertartással. A római császár ez esetben nem katonai célból látogatott volna Athénba, hanem elődei politikai hagyományát folytatva jelezte volna a görögök felé, hogy ő a birodalom törvényes uralkodója, másrészt így lehetősége nyílt volna kulturális érdeklődésének kielégítésére is. Tehát Gallienus hatalmi érdekei és saját, kulturális szenvédelme miatt kereste volna fel a görög polist. Azonban a császárok soha nem látták el egy adott város vezető tisztségének feladatait, hiszen a birodalmi ügyek fontosabbak voltak egy település problémáinál, és számukra csak az elnyert hivatal szimbolikus hatalma volt fontos, ezért a teendőket inkább egy megbízható személyre bízta. Valószínűleg Gallienus sem kívánt eleget tenni az *archón epónymos* kötelességeinek, ráadásul nem is tölthetett el egy egész évet Athénban, csak a 264. esztendő egy részét, mert a byzantiumi katonalázadás leverése és a római decennalia megünneplése személyes jelenlétét követelte.

Lehetett Gallienus *archón basileus* is, tehát a legfőbb szakrális vezető, aki az athéni vallási ünnepek, ceremóniák lebonyolításáért volt felelős. Ez megint csak a császár görögök iránti kulturális vonzódásáról tanúskodna. Viszont ha *archón thesmothetész*, vagyis törvényőr vagy törvényhozó volt, akkor Gallienus látogatása mögött újra a hagyományos politikai szándék húzódna: ő a birodalom és egész Hellas első embere, a legitim császár, aki törvényeivel alattvalói védelmét és javát szolgálja. Az archóni tisztség körüli pontatlanságból tehát a látogatás hadi célja mellett ugyanúgy leszűrhető a császári hatalom stabilizálására és a személyes, kulturális érdeklődés kielégítésére irányuló szándék.

Végül Armstrong hipotézise kidolgozásakor megfelelkezik a Byzantiumban állomásozó sereg felkeléséről is, amelynek leverése után a Historia Augusta állítása szerint Gallienus azonnal Rómába sietett, hogy megünnepelje a decennaliát,²¹ így a lázadás elfojtása után már nem tért vissza az Attikai-félszigetre. Sajnos a rendelkezésre álló forrásokból

---

²¹ HA Gall. 7, 4.

egyértelműen nem derül ki, hogy Gallienus végére ért-e a beavatási rítusoknak, és csak utána indult a lázadás elfojtására, vagy félbe kellett szakítania azokat a nem várt zavar-gás hírére. A *Historia Augusta* beszámolójában szereplő igék (*desiderabat, cupiebat*) in-kább az utóbbi lehetőséget sejtetik, de valójában semmi sem mond ellent az előbbi eshe-tőségnek és Armstrong feltevéseinek, még ha gyenge lábakon is állnak. Ezért ha Arm-strong elméletében az eleusisi beavatást lezáró október 9-i dátumot a látogatás utolsó napjaként elfogadjuk, akkor a katonai lázadás leverésére, és az utána következő ünnepi diadalmenet megtartására csak 264. októbere és decembere között kerülhetett sor.

A források elégtelensége és hiányossága miatt jelenleg lehetetlen pontos időkorlátok közé tenni Gallienus athéni látogatását. Armstrong próbálkozását valójában semmi sem bizonyítja, de nem is cáfolja meg teljesen. Mindenesetre a hibáira úgy vélem, a fentebbi bekezdésekben sikerült valamelyest rámutatnom. A rendelkezésre álló beszámolók alap-ján így csak azt vehetjük biztosra, hogy a császár a Saturninusszal való közös consulsága évében (tehát 264-ben) ellátogatott Athénba, archón lett, és részt vett néhány vallási ünnepen.

Ennek ellenére a *Historia Augustában* említett szertartásokról nem állíthatom teljes bizonyossággal, hogy nem az eleusisi misztériumokat takarja, és hogy Armstrong elmélete nem helyes. A császár életrajzában szereplő vallási ceremóniák megegyezhet-nek a Boédromión első felének ünnepeivel, amelyeken Gallienus is részt vehetett. Például a harmadik napon tartották Pallas Athéné születésnapját és a Nikéteriát, amely Athéné istennő Poseidón feletti győzelméről emlékezett meg, míg a negyedik napon Héraklés, Hermés és Aphrodité születésnapját ünnepelték.²²

A fő szertartás azonban az eleusisi misztériumokba való beavatás volt, amelyről rend-kívül keveset tudunk. Az egész misztérium Démétér és Persephoné mítosza köré épült: Démétér lányát elrabolta Hadés, az alvilág istene, és az anya az elragadott Persephoné keresésére indul. Barangolásai során eljut Eleusis falujába, ahol Keleos kastélyában dajka lesz. Amikor Démétér a király fiát halhatatlanná akarja tenni, lelepleződik, és követeli a falutól, hogy szentélyt építsenek neki. De mivel lányát nem találta meg, visszavonult és nagy szárazságot bocsátott a földre. Erre Hadés végül engedett, és évente több hó-napra visszaadta Persephonét Déméternek. A kiengesztelt istennő ezután tanította meg az embereknek az eleusisi misztériumokat és szertartásokat.²³

Ennek nyomán tartották meg minden évben az Eleusiniát, amelynek kezdetén, Boédromión tizenegyedik napján, a misztériumvallás főpapja, a hierophantés felolvasta a kinyilatkoztatást: mindenki, akinek tiszta a keze, akinek lelke ártalomtól és gonosz-ságtól mentes, és aki jól és igazságosan él, folytathatja a beavatást. A kinyilatkoztatás fel-olvasása jelezte a beavatás kezdetét. Ezután következett a tengerben való rituális tisz-tálkodás, majd egy szopós malac feláldozása, akinek vérét ráhintették a jelöltekre, hogy megtisztuljanak. A böjtölés és a betanítás után Boédromión tizenkilencedik napjának délelőttjén kezdték meg a beavatásra jelöltek a menetüket Athénból Eleusisba. A menet az ókori világ egyik leglátványosabb vallásos eseménye lehetett: ünnepi ruhákba öltö-zött, koszorúkkal koronázott, nagy fáklyákat hordozó emberek haladtak az eleusisi hierophantés és más papok vezetésével. Éjfélre eljutottak a szentélyhez.²⁴

²² Armstrong 1987 (2. jegyzet) 245.

²³ A mítoszt lásd Apollod. *Bibl.* 5, 1–3; Ovid. *Met.* 5, 341–571; Mylonas, G. E.: Eleusis and the Eleusinian Mysteries. *The Classical Journal* 43/3 (1947) 131. (Mylonas 1947)

²⁴ A bekezdéshez lásd bővebben Mylonas 1947 (23. jegyzet) 132–133.

A végleges beavatásra azonban csak a következő napon, Boédromión huszadik napján került sor: a jelöltek meglátogatták a szentélyt, de hogy mi történt ott, mi volt a beavatás, és miket fedtek fel a beavatottaknak, a mai napig kérdéses, és csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk.²⁵ A mítosz alapján talán az a legvalószínűbb, hogy a beavatottak szembenéztek a halálfélelmükkel, és az üdvözülés ígérétét kapták.²⁶

Ha Gallienus valóban beavattatta magát az eleusisi misztériumokba, és megismerte a rejtélyes titkokat, attól még a szertartáson való részvétele egyáltalán nem bizonyítja athéni látogatásának Armstrong által feltételezett katonai szándékát. A beavatás önmagában tehát még nem hozható össze a görög önvédelem megszervezésének céljával. Véleményem szerint csak a régi, császári hagyományok feltámasztását tükrözi, és Gallienusnak jóval egyszerűbb politikai célja lehetett ezzel az utazással és beavatással: a hatalmát akarta legitimálni és megerősíteni a Balkánon a válságos 260-as években, amikor szinte mindennaposak voltak az ellencsászárok fellépései.

Armstrong azonban kitart elképzelése mellett, amelyet Gallienus 265-re tehető, eleusisiaknak írt levelére alapoz. A rendkívül töredékes feliratot először 1890-ben publikálták, majd Kevin Clinton újabb felfedezett fragmentumok segítségével újra kiadta 1971-ben. Clinton kiadásáig a kutatók úgy vélték, a levélben Gallienus csupán Eleusis élelmiszerellátásáról rendelkezik az ünnepi beavatás idejére.²⁷ Ebben lehet is valami, hiszen az 1930–31-es ásatások során a régészek az eleusisi Déméter szentélyen kívül bódék, fogadók és fürdők nyomaira bukkantak, amelyek a menettel érkező beavatottak szükségleteit láthatták el Boédromión idején.²⁸ Armstrong azonban úgy véli, hogy Gallienus szándéka mind Athén, mind Eleusis iránt katonai volt, és a következő barbár betörést tartotta szem előtt.²⁹

Hipotézisét a 265-ös eleusisi felirat clintoni verziójára alapozza.³⁰ Armstrong szerint a felirat katonai tartalmának első bizonyítéka az ötödik sorban jelenik meg: „... ἐν] ἄσσει τὴν ἀγοράν λαμβάνειν.” A korábbi olvasatokhoz ragaszkodva úgy fordíthatnánk ezt a sort, hogy „... megtartani a piacot a városban”, vagyis elfogadható lenne, hogy Gallienus a település élelemellátását akarta biztosítani az ünnepség idején. Azonban Armstrong szerint az ἀγορά-t a rómaiak gyakran az *annona* (vagyis „katonai ellátás”) görög megfelelőjeként, és nem a „piac” értelemben használják.³¹ Ráadásul a λαμβάνω is több jelentésű ige, és a „megtart” mellett azt is jelenti, hogy „kap”. Így a szövegrész máris hadászati célokra utalhat: „... megkapni a katonai ellátást a városban.”

A nagyon töredékes szöveg egyes szavai Armstrong szerint további gyanakvásra adhatnak okot. Például a hetedik sorban a τεταγμένος pluralis genitivus alakja is egy megszokott katonai terminus a birodalmi időkben, és „állomásoztatott”, vagy „elhelyezett” jelentéssel is bírhat, ami újfent Eleusis erődtátusára utalhat. A tizenharmadik sorban a csak hézagosan kivehető „ἐπιχε[ρ]ο[το]” is két igéből származhat: az ἐπιχειρῶ egyes jelentései a „feltartóztat”, „meggátol”, „megakadályoz”, amely a felirat katonai jel-

²⁵ Mylonas 1947 (23. jegyzet) 140.

²⁶ Mylonas 1947 (23. jegyzet) 143.

²⁷ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 246.

²⁸ Mylonas 1947 (23. jegyzet) 132–133.

²⁹ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 246.

³⁰ AE 1971, 121–124, vagy Armstrong 1987 (2. jegyzet) 246.

³¹ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 247.

legét domborítja ki, de az *ἐπιχειροτονέω* is elképzelhető (jelentései: „szentesít”, „megerősít”).³²

Armstrong tehát elképzelhetőnek tartja, hogy Gallienus athéni és eleusisi útját a birodalmi tradíción túl hadi célok határozták meg. A császár 264 és 265 folyamán katonai előkészületeket tett a balkáni provinciákban, felkészítette a helléneket egy jövőbeli barbár betöréssel szemben úgy, hogy mind Athént, mind Eleusist megerősítette. 267-ben a gót-herul invázió el is érte a görög városokat, és a Dexippos által védett Athént (az Akropolis kivételével) ki is fosztották. A források Eleusis felpredálásáról hallgatnak, amelyet Armstrong úgy értelmez, hogy a település mint erőd, sikeresen ellenállt a barbároknak.³³

Véleményem szerint a 265-ös eleusisi felirat túl töredékes ahhoz, hogy Armstrong hipotézisét bizonyítani lehetne, és néhány szófoszlányra építeni kevés. Másrészt, ha Eleusis tényleg erődváros lett volna, a régészeti leletek és a történeti beszámolók mindenképp alátámasztanák, de erre nincs semmi bizonyíték. De úgy vélem, Armstrongnak abban már igaza van, hogy a 260-as években Gallienus nem csoportosított át kipróbált vexillatiókat Achaea területére, és hogy a hellének polgári erőire hagyatkozhatott a tartomány megvédésében. Ugyanis a főbb római erődök inkább északabbra, Illyricumban, Moesiában, Thráciában és Macedóniában húzódtak, mivel a limes menti térség volt a legveszélyeztetettebb zóna. Athénhoz az egyik legközelebbi római erőd a macedóniai Lychnidus lehetett, amelyről teljes bizonyossággal tudjuk, hogy vexillatióknak adott szállást. Egy fennmaradt katonai felirat szerint az itáliai II Parthica és az africai III Augusta legióiból helyeztek át válogatott különítményeket Lychnidusba.³⁴

Valószínűleg ezek az alakulatok több más vexillatióval együtt is kivehették a részüket a 267–268-as harcokból, amikor a gót és herul hordák előzőnlötték a Balkánt. Jóllehet, Gallienus nem tudta megakadályozni Athén 267-es kifosztását (Dexippos vezetésével csak az Akropolist sikerült megvédeni), de a visszavonuló barbárokat több ízben is megverte. A Historia Augusta egy Illyricumban aratott, homályos győzelemről számol be: „*Gallienus interea vix excitatus publicis malis Gothis vagantibus per Illyricum occurrit et fortuito plurimos interemit.*”³⁵ Southern szerint a római császár még egy nagy diadalt arathatott valahol a thraciai Nestus (vagy Nessus) folyónál 268-ban, de a források valószínűleg összemoszták a Naissusnál (mai Niš Szerbiában) 269-ben vívott csatával, ahol már II. Claudius győzedelmeskedett a gótok felett.³⁶ A források az események kapcsán sajnos homályosak, de az biztos, hogy nem Gallienus üzte ki a betolakodókat, mert 268 nyarán vissza kellett térnie Észak-Itáliába, ahol lovassági parancsnoka, Aureolus felöltötte a császári bíbort, és bevette magát Mediolanumba. Véleményem szerint a legalapvetőbb bizonyítéka annak, hogy II. Claudius verte szét teljesen a hellén városokat

³² A további példákat lásd Armstrong 1987 (2. jegyzet) 248–249.

³³ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 249.

³⁴ A feliratról a parancsnokokat is jól ismerjük: Aurelius Augustianus dux iustissimus és alárendeltje, Synforianus praepositus vexillationum. Lásd AE 1934, 193; a felirat elemzését lásd Sherk, R. K.: Roman Imperial Troops in Macedonia and Achaea. *The American Journal of Philology* 78/1 (1957) 58.

³⁵ HA *Gall.* 13, 9.

³⁶ Southern, P.: *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London and New York 2001, 106.

prédáló gótokat, a rendkívül csekély számban fennmaradt érméin a Gothicus Maximus cognomen.

Az athéni látogatással Gallienus kiválthatta Dexippos csodálatát, támogathatta a görög önvédelmi törekvéseket, de Achaea provinciában jelentős erősítések nem történtek a 260-as években. Nincs kellő bizonyíték arra, hogy Gallienus Eleusist erőddé kívánta tenni, ráadásul az athéni és az isthmosi falat már a Valerianusszal való társcsászárság éveiben, tehát a 250-es években újraépítették.³⁷ Tehát a császár legfeljebb felmérhette az erősítési munkák eredményeit, új helyőrségeket nem alapított.

3. Gallienus műveltsége, a Gallienae Augustae érmék és a Platonopolis-terv valláspolitikai háttere

Gallienus nem tartozott a 3. század szokványos katonacsászárai közé. A korszak augusztusai zömmel Itálián kívüli, alacsony sorból származó, katonai ranglétrán felkapaszkodott férfiak voltak, akik nem értettek máshoz, csak a hadakozáshoz. Nem véletlen, hogy a római történetírás mennyire ellenszenvesen viszonyul hozzájuk, és támadásaik egyik sarokköve épp műveletlenségük. Gallienus esetében más a helyzet: származását tekintve teljesen makulátlan, hiszen apja, Valerianus révén egy ősi, előkelő etruszk nemzetségnek, a Liciniusoknak a sarja, így az ordo senatorius tagjai közé tartozott. Édesanyja, Egnatia Mariniana szintén előkelő etruszk családból való, és a közép-itáliai Faleriiből származhatott.³⁸ Tehát Gallienus arisztokrata származása alapján már gyermekkorától kezdve foglalkozhatott görög retorikával, filozófiával és más tudományokkal is. Műveltségét az évek folyamán gyarapíthatta is, ennek bizonyítéka a Historia Augusta szerzőjének egyetlen pozitív elismerése: „*Fuit enim Gallienus, quod negari non potest, oratione, poemate atque omnibus artibus clarus.*”³⁹ A császár szónoklásban, költészetben és művészetekben való jártasságának újabb ékes bizonyítéka egy neki tulajdonított nászdal (epithalamion):

„*Ite, agite, o pueri, pariter sudate medullis
omnibus inter vos, non murmura vestra columbae,
brachia non hederae, non vincant oscula conchae.*”⁴⁰

Ezen kívül a Historia Augusta több más verséről és szónoklatáról is tesz egy homályos utalást: „*Longum est eius versus orationesque conectere, quibus suo tempore tam inter poetas quam inter rhetores emicuit.*”⁴¹ Ez persze még lehet történetírói túlzás, hiszen a fentebb idézett nászdalon kívül nem maradt fenn semmi. Elképzelhető az is, hogy műveit a *damnatio memoriae* keretében elpusztították a 3. század végéig, és ennek utódja, II. Claudius sem vethetett gátat Gallienus istenné nyilvánításával.

³⁷ de Blois, L.: *The Policy of Emperor Gallienus*. Leiden 1976, 36. (de Blois 1976)

³⁸ Krawczuk, A.: *Római császárnék*. Szeged 2008, 164.

³⁹ HA Gall. 11, 6.

⁴⁰ HA Gall. 11, 8.: „Rajta, gyerünk, ó, ifjak, együtt izzadni zsigerből/egmás közt; sose győzzék vágyzajotok le galambok,/karjaitok se borostyán, csókjaitok se a kagylók!” ford. Takács Levente.

⁴¹ HA Gall. 11, 9.

A görög kultúra iránti rajongás másik bizonyítéka a császár újplatonista filozófiával való kapcsolata. A 263–264 közötti időszakból nincs tudomásunk Itáliát ért barbár támadásokról, így az átmeneti békés időszak lehetőséget teremtett Gallienusnak, hogy az újplatonisták köreit látogassa, és hogy megtartsa Rómában a decennaliát.

A bölcseleti irányzat alapítójának, Plótinosnak az életéről elég keveset tudunk. Fő forrásunk tanítványa, Porphyrios, aki nemcsak mestere életrajzát írta meg (*Vita Plotini*), hanem rendszerezte és kiadta tanait is az *Enneasok*ban. Számunkra most a legfontosabb a császár és a filozófus kapcsolata, ami az életrajz szerint igen szoros lehetett. Plótinos ugyanis engedélyt kért arra, hogy egy elhagyatott, elpusztult campaniai város helyén létrehozzon egy filozófusvárost, Platonopolist, ahol társaival Plátón törvényei szerint éltek volna: „Ἐτίμησαν δὲ τὸν Πλωτῖνον μάλιστα καὶ ἐσέφθησαν Γαλιηνός τε ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἡ τοῦτου γυνὴ Σαλωνίνα. Ὁ δὲ τῇ φιλῇ τῇ τοῦτων καταχρώμενος φιλοσόφων τιὰ πόλιν κατὰ τὴν Καμπανίαν γεγενῆσθαι λεγομένην, ἄλλως δὲ κατηριπωμένην, ἥξειον ἀνεγείρειν καὶ τὴν περίεχ' ὥραν χαρίσασθαι οἰκισθεΐσῃ τῇ πόλει, νόμοις δὲ χρῆσθαι τοὺς κατοικεῖν μέλλοντας τοῖς Πλάτωνος καὶ τὴν προσηγορίαν αὐτῇ Πλατωνόπολιν θέσται, ἐκεῖ τε αὐτὸς μετὰ τῶν ἐταίρων ἀναχωρήσειν ὑπισχνεῖτο.”⁴²

Az újplatonistákhoz fűződő szoros kapcsolatot látva egyes történészek úgy vélték, hogy Gallienus athéni látogatását elsődlegesen nem a katonai, hanem a kulturális érdeklődés befolyásolta, amire aztán egy vallási reform épült volna.

Alföldi András az elsők között vallotta, hogy a császár filozófiai, művészi beállítottsága megalapozott egy valláspolitikai reformkísérletet az egész birodalom számára. Decius és Valerianus rendeletei ellenére ugyanis egyre jobban terjedt a 3. században a kereszténység, amelyben a katonacsászárok többsége komoly veszélyt látott saját kultuszaikra, és Róma más pogány kultuszaira nézve. Gallienus így a keresztény vallás és bölcselet méltó kihívóját láthatta az újplatonizmusban, ami Vanyó László szerint már a pogány szellemiség legfőbb támaszának számított a 3. század második felében.⁴³

Alföldi úgy vélte, hogy a császár az újplatonisták segítségével két célt tűzhetett ki: egyrészt filozófiai viták útján kívánta megsemmisíteni a kereszténységet, másrészt egy egységes pogány vallási rendszert akart kiépíteni a birodalom számára. Plótinos és tanítványai így az új vallásnak a hitterjesztői lettek volna, és központjukban, Platonopolisban nevelték volna ki a többi hittérítőt. Alföldi szerint Gallienus az új, hellenisztikus jellegű birodalmi vallásnak a császári kultusszal összekapcsolt eleusisi misztériumokat szánhatta, ami egy új istenség, *Démétér-Galliena* köré épült volna.⁴⁴

Ezt az istenséget ábrázolják Alföldi szerint a császár Gallienae Augustae aureusai a 260-as évekből. Ezek valóban rejtélyes aranypénzek, mivel az érmék előlapján olvasható felirat nőnemű singularis genitivusban áll, és a szakállas Gallienust nőies vonásokkal, „búzakoronával” a fején jelenítik meg, ami Démétér istennőre utalhat. Felmerülhet hát a kérdés, hogy a császár miért verette ezeket az aureusokat? Miért van kétneműként ábrázolva? Vagy talán egy nőre utalnak az aranypénzek?

Érdekes a Historia Augusta egyik bejegyzése. A harminc trónbitorlóról szóló részben az auctor egy Celsus nevű afrikai ellencsászár kapcsán megemlíti Gallienát, a legitim császár unokanővérét: „Occupatis partibus Gallicanis, orientalibus, quin etiam Ponti, Thra-

⁴² Porph. *Plot.* 12, 1–10.

⁴³ Vanyó, L.: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Budapest 1980, 353.

⁴⁴ Alföldi elméletét lásd de Blois 1976 (37. jegyzet) 186.

*ciarum et Illyrici, dum Gallienus popinatur et balneis ac leonibus deputat vitam, Afri quoque auctore Vibio Passieno, proconsule Africae, et Fabio Pomponiano, duce limitis Libycis, Celsum imperatorem appellaverunt peplo deae Caelestis ornatum. 2 Hic privatus ex tribunis in Africa positus in agris suis vivebat, sed ea iustitia et corporis magnitudine, ut dignus videretur imperio. 3 Quare creatus, per quandam mulierem, Gallienam nomine, consobrinam Gallieni, septimo imperii die interemptus est atque adeo etiam inter obscuros principes vix relatus est.*⁴⁵

Véleményem szerint ez a történet tipikus torzítás és a constantinusi tradíció irányába való részrehajlás a szerző részéről. Gallienus gyenge jellemként van feltüntetve, és ennek kihangsúlyozása érdekében a Historia Augusta a hatalomra törő Celsust inkább egy nem létező nővel gyilkoltatja meg, mint a császárral. A Galliena nevű nő ugyanis Gallienust takarja: az auctor jól ismerte a Gallienae Augustae érdemeket, és ezekre alapozva kitálalt egy nőt, nehogy az általa mérhetetlenül gyűlölt legitim császáré legyen az érdem, amiért hamar elfojtott egy lázadást 260 körül. Ráadásul, amikor Celsusra ráadják Caelestis istennő díszes ruháját (*Celsum imperatorem appellaverunt peplo deae Caelestis ornatum*), akkor az africai ellencsászár is egy istennőt választ patrónusának. Ez is bizonyítja, hogy a római császárok női isteneket is beépítettek személyi kultuszukba. Így tehát Celsus ellencsászár története kétféleképpen is értelmezhető. Egyrészt van egy negatív olvasata, amivel a szerző eleget tett a constantinusi hagyománynak, hiszen lejáratta Gallienust. Másrészt van egy szimbolikus olvasata is: az egyik istennő patronálta császárt meggyilkoltatta egy másik istennő pártfogoltja.

De ki lehetett ez az istennő, aki Gallienus aranypénzein szerepel? Fentebb már említettem, hogy Alföldi az eleusisi Déméter-kultusszal hozta összefüggésbe a császár aureusait. MacCaull azonban teljesen más véleményen van: de Blois javaslata alapján⁴⁶ szerinte Gallienus a keleti istennőt, *Al-Lath*-ot tette védnökévé Odenathus perzsák felett aratott győzelmei után.⁴⁷ *Al-Lath* népszerű istennő lehetett Palmyrában,⁴⁸ és egyes funkciói összhangba hozhatók a Gallienae Augustae érdék üzeneteivel. Például *Al-Lath* egy békehozó és minden rossztól védő istennő, és Gallienus aureusainak hátlapján is hasonló értelmű ábrázolásokat látunk: az *Ubique Pax*⁴⁹ feliratú érdéken a Béke vagy a Győzelem mutatkozik meg harci szekéren, míg a *Victoria Aug(usta)*⁵⁰ érdéken éppen Gallienust koronázza meg az egyik istennő.⁵¹ Emellett *Al-Lath* olyan istennő is volt, aki a szerződések védnökeként megátkozta az esküszegőket. Így MacCaull szerint Gallienus birodalmi propagandájában ezt az üzenetet is közvetítették a Gallienae Augustae érdék: a császár elismerte és hirdette Odenathus hűségét, szövetségüket *Al-Lath* oltalma alá helyez-

⁴⁵ HA Tyr. Trig. 29, 1–3.

⁴⁶ Lukás de Blois szerint a Gallienae Augustae pénzekén Gallienus Minervával ábrázolja magát, akinek keleti megfelelője *Al-Lath*. Lásd de Blois 1976 (37. jegyzet) 157.; MacCaull szerint az 1974-es és 1975-ös palmyrai ásatások eredményei még inkább alátámasztják a két istennő azonosságát, hiszen nem csupán *Al-Lath* istennő szentélyét tárták fel, hanem azt is felfedezték, hogy Minerva (Athéné) istennő szobrával reprezentálták *Al-Lath*-ot. Lásd MacCaull, L. S. B.: Gallienus the Genderbender. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 40 (1999) 235–236. (MacCaull 1999)

⁴⁷ MacCaull 1999 (46. jegyzet) 235.

⁴⁸ Az istennő neve benne rejlik Odenathus és Zenobia közös fiának, Vaballathusnak a nevében is (a név jelentése: „*Al-Lath* Ajándéka”). MacCaull 1999 (46. jegyzet) 236.

⁴⁹ „Mindenholt Béke”

⁵⁰ „Augustus Győzelme”

⁵¹ MacCaull 1999 (46. jegyzet) 237.

te, aki megbünteti az esküszegőket.⁵² Ezek az üzenetek egy korabeli római polgár számára minden bizonnyal nyilvánvalóak voltak, és nem nézte értetlenül Gallienus kétnemű ábrázolását.⁵³

A császár és Al-Lath kapcsolatára épülő, felettebb meggyőző hipotézis ugyanakkor rámutat egy jelentős trendváltásra a császári erények és a birodalmi kormányzás gyakorlatában. A 2. századig a jó uralkodótól elvárták, hogy rendkívüli képzettsége és tapasztaltsága mellett a hagyományos erények egész sorát birtokolja.⁵⁴ A 3. század közepe után az uralkodás más nézetei jöttek elő: az „isteni császárság” vagy az „Isten kegyelméből fennálló birodalom” gondolata.⁵⁵ Az uralkodó félisteni státuszba emelkedésére kiváló példa Gallienus, aki érméin és feliratain úgy mutatja be magát mint a Legfőbb Istenség és a halandó világ közötti, kétnemű isteni lény, akinek feladata a világ megvédése.⁵⁶

Mathew szerint ennek a trendváltásnak az ábrázolása elsőként Gallienus egyeduralkodói éveiben, a 260-as években jelenik meg a császári portrékon, és ezt az átmenetet nevezi a történelemtudomány „Gallienusi Reneszánsz”-nak.⁵⁷ Azonban Mathew ezt nem pusztán a Gallienae Augustae érméken látja. A császár más istenségekkel együtt is szerepel: például Virtus Augusti feliratú érméi Hercules munkáival kapcsolja egybe virtusát, más érméken viszont Mercurius, az istenek hírnökének evilági képviselője.⁵⁸ Mivel Gallienus érméin más pogány istenségek is előfordulnak, a Gallienae Augustae sorozat fennmaradt darabjai alapján helytelen volna elfogadni Alföldi hipotézisét, miszerint a császár az újplatonisták segítségével egy hellenisztikus birodalmi vallás alapköveit akarta lerakni. Alföldi egyszerűen túlértékeli a Gallienae Augustae érmék jelentőségét, annak ellenére, hogy rejtélyességük miatt komoly figyelmet érdemelnének. Másrészt, ha az athéni 3. típusú érméket⁵⁹ nézzük, ahogy azt Armstrong javasolja, azt látjuk, hogy nyoma sincs a Gallienae Augustae érméihez hasonló ábrázolásoknak. Az athéni darabok hátlapján csupán Dionysos színháza látható, ami talán arra utal, hogy a császár 264-es látogatásakor az athéniak bemutattak egy színdarabot.⁶⁰

De a valláspolitikai elméletnek más buktatói is vannak. Úgy vélem, Lukas de Blois helyesen látja, hogy az eleusisi misztériumokra épülő új vallás nem lehet méltó riválisa egy olyan hitterjesztő vallásnak, mint a kereszténység, hiszen a misztériumokba beavatottak hallgatási fogadalmat tettek.⁶¹ Ráadásul a római újplatonista közösség is elég zárt csoport lehetett, és a plótonosi előadásokat nem a széles tömegek, hanem a művelt kevesek hall-

⁵² MacCaull 1999 (46. jegyzet) 237.

⁵³ MacCaull 1999 (46. jegyzet) 238–239.

⁵⁴ de Blois, L.: Traditional Virtues and New Spiritual Qualities in Third Century Views of Empire, Emperors and Practical Politics. *Mnemosyne* 47/2 (1994) 166. (de Blois 1994)

⁵⁵ de Blois 1994 (54. jegyzet) 171.

⁵⁶ de Blois 1994 (54. jegyzet) 173.

⁵⁷ Mathew, G.: The Character of Gallienic Renaissance. *The Journal of Roman Studies* 33/1–2 (1943) 65. (Mathew 1943)

⁵⁸ Gallienus császárportréi új koncepciót közvetítenek: többé nem a császárban rejlő istenség erős, hanem az isteni jog által egy nála magasabb szinten levő istenség, és a császár ennek az istennek lesz isteni közvetítője. Ez Mathew szerint nem csupán a bizánci cezaropapizmusnak, hanem a középkori felszentelt királyságoknak is az előjele. Lásd Mathew 1943 (57. jegyzet) 67.

⁵⁹ Armstrong szerint kb. nyolcvan darab, többségük a 263–267 közötti évekre datálható. Lásd Armstrong 1987 (2. jegyzet) 251.

⁶⁰ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 252.

⁶¹ de Blois 1976 (37. jegyzet) 187.

gatták.⁶² Így ezekből aligha lehetett volna térítőket kinevelni az egész birodalom számára.

Végül Alföldi hipotézisét véleményem szerint a történelmi tények is gyengítik: Gallienus ugyanis apja perzsa fogságba esése után rögtön visszavonta a 257-es és 258-as keresztényellenes rendeleteket, és toleráns valláspolitikájával nyugalmat teremtett a keresztényeknek. Valerianus tragédiája eleve olyan súlyos kül- és belpolitikai válságba sodorta a birodalmat, hogy a kedvezőtlen körülmények közepette kiobbantott vallási vitával Gallienus csak ellenségei számát gyarapította volna a keresztények személyében, eredményes valláspolitikai reform nélkül.

Ezek alapján nem bizonyítható, hogy Gallienus görög politikáját vallási reformok befolyásolták volna.

4. Gallienus újplatonista alapokon nyugvó neveléspolitikája

Az athéni látogatás és az eleusisi misztériumok helyett egyes filozófiatörténészek a császár görög politikájának sarokkövét Platonopolis megalapításának tervében látják. Az egyik legismertebb hipotézis szerint a város létrehozásának szándéka mögött az újplatonisták erény- és lélekfelfogására épülő neveléspolitikai koncepciót kell feltételezni. Ennek az elméletnek egyik legfőbb képviselője Techert Margit, de közvetve az ő elméletéhez tesz hozzá Dominic O'Meara is.

Techert szerint a filozófusváros egy „pedagógiai provincia” lett volna, amelyet a császár Campaniában, egy elhagyott, romos, pythagoreus eredetű filozófusváros helyén alapított volna. Az elmélet alapján az újplatonisták a platóni tökéletes államot a *Törvények* dialógusban leírtak alapján akarták kiépíteni, és az új, felnövekvő nemzedék erkölcsi nevelését vállalták volna magukra. Gallienus így Plótinusban olyan „erkölcsreformátorra” találhatott, aki képes lehet az elkövetkező generációkból lojálisabb és erényesebb társadalmat felnevelni.⁶³ Ez a császár javát szolgálta volna legfőképp, hiszen az új szellemben nevelt nemzedékre épülő hadsereg Gallienushoz kötődő hűsége révén véget vethetett volna a belső lázongásoknak és az ellencsászárok fellépésének, sőt, bebiztosíthatta volna Gallienus dinasztiájának uralmát is. Techert szerint tehát a tervből mindkét fél profitálni akart: a császár a birodalmát, a filozófus a hellén kultúrát akarta megmenteni.⁶⁴

A magyar filozófiatörténész több érvet is felhoz amellet, hogy az újplatonista irányzat nem volt politikamentes. Ahogy Platónnál, úgy Plótinusnál is a bölcsek (mint a legfőbb Jó ismerői) képesek és alkalmasak az állam irányítására. Az újplatonisták se tartják sokra a demokráciát, amelyben a „közönséges” uralkodik, míg a monarchikus államformát felmagasztalják, és az „ész” uralmának nevezik. Az emberek osztályozásával pár-

---

⁶² Dominic O'Meara a plótinosi kört tizennégy állandó főre becsüli: Plótinus, öt politikus, három orvos, két költő és három nő (egyikük a senatori rangú Gemina, akinek a házában rendre összegyűltek). Gallienus és Salonina csak alkalmanként látogatták; a két tanítványnak, Porphyriosnak és Ameliosnak kihagyása rejtély, velük együtt tizenhat főre nőne az állandó kör. Lásd O'Meara, D.: *Platonopolis – Platonic Political Philosophy in Late Antiquity*. Oxford 2003, 14. (O'Meara 2003)

⁶³ Techert M.: Plotinos és a campaniai „pedagógiai provincia” (Platonopolis) felállításának terve. *Magyar Paedagogia* 41 (1932) 77. (Techert 1932)

⁶⁴ Techert 1932 (63. jegyzet) 78.

huzamosan az államformákat is rangsorolják: a rossz embernek a „közönségesek” uralma, a demokrácia felel meg; a közepes ember a demokrácia és az oligarchia közötti állapotot tükrözi; a közepesnél jobb ember az arisztokrácia uralmát jelöli; míg a jó emberhez az egyeduralom vagy monarchia illik.⁶⁵

Techert elméletével szemben a filozófiai hagyomány azonban azt tartja, hogy az újplatonista bölcsélet valójában a platóni filozófia „politikamentes” változata volt, hiszen követői a gyakorlati élettől elfordultak. Lukas de Blois ez alapján azt gondolja, hogy az újplatonisták egy zárt, világtól elforduló csoportot kívántak alkotni, így a campaniai filozófusváros sokkal inkább egy közélettől visszavonult közösség élettere lett volna.⁶⁶

Dominic O’Meara szerint ezt a hagyományt azonban el kell vetni, mert Plótinus három *hypostasisra* (Egyre, Értelemre és Lélekre) épülő metafizikájában a lélek újraistenülésének, vagy Egyhez való hasonulásának misztikus magyarázata politikafileozófiai vetülettel is bír. Ennek a hasonulásnak, asszimilációnak a megvalósításáról Plótinus *Az erényekről* szóló értekezésében a következőt mondja: „Θεῶ, φησὶν, ὁμοιωθῆναι. Τοῦτο δέ, εἰ δίκαιοι καὶ ὅσοι μετὰ φρονήσεως γενοίμεθα καὶ ὁλως ἐν ἀρετῇ. Εἰ οὖν ἀρετῇ ὁμοιοῦμεθα, ἄρα ἀρετὴν ἔχοντες;”⁶⁷ Tehát ha igazságosak és jámborak vagyunk a bölcsesség segítségével, és mindenestül erényben élünk, akkor indulunk el a hasonulás útján. De hogyan, ha az erények bennünk a testtel (vagy anyaggal) keverednek, ami természete szerint rossz? Plótinus szerint a testben lakozó lélek erényei, vagyis a platóni négy fő erény⁶⁸ a „polgári erények”, amik nem valódiak, csupán az Értelemben lakozó ősképek képmásai. Így az erények két szintje különül el: a polgári erények a lélek szintjén, és a tiszta erények a szellemi világban. A platóni erények persze nem hasztalanok, mert általuk lép először a testtel keveredő lélek a megtisztulás útjára: „Ἡ ἐπειδὴ κακῇ μὲν ἐστὶν ἡ ψυχὴ συμπεφυρμένη τῷ σώματι καὶ ὁμοπαθῆς γινομένη αὐτῷ καὶ πάντα συνδοξάζουσα. εἴη ἂν ἀγαθὴ καὶ ἀρετὴν ἔχουσα, εἰ μὴτε συνδοξάζοι, ἀλλὰ μόνῃ ἐνεργοῖ – ὅπερ ἐστὶ νοεῖν τε καὶ φρονεῖν – μὴτε ὁμοπαθῆς εἴη – ὅπερ ἐστὶ σωφρονεῖν – μὴτε φοβοῖτο ἀφισταμένη τοῦ σώματος – ὅπερ ἐστὶν ἀνδρίζεσθαι – ἡγοῖτο δὲ λόγος καὶ νοῦς, τὰ δὲ μὴ ἀντιτείνον – δίκαιοσύνῃ δ’ ἂν εἴη τοῦτο.”⁶⁹

A polgári erények melletti kitarással tehát a megtisztulás és az istenhez való hasonulás útjára indul a lélek. Ha ezek gyakorlásával le tudjuk győzni testi vágyainkat, akkor megtettük az első lépést lelkünk istenné válása felé, és felléphetünk a következő fokra, a „tiszta erények” szintjére, és így tovább, egészen az Egyig. Az érzéki világban azonban csak a filozófusok lelkei azok, akik már a négy fő erény birtokában vannak, megszabadultak a test vágyaitól, és a legfőbb istenséghez vezető hosszú út végén megismerkedtek magával a Jóval. O’Meara szerint azonban az újplatonista filozófus sem elégedhetett meg lelkének Egyvel való egyesülésével. Hiszen a Plótinus által tisztelt Platón is a barlang-hasonlatban továbbhalad ennél: a tudatlanságsötét barlangjából kiszabadult rabnak filozófusként vissza kell térnie a barlangba, hogy újonnan szerzett tudását az ottmaradtak szolgálatába állítsa.⁷⁰ O’Meara ezek alapján az újplatonista politikafileozófia két funkcióját

⁶⁵ A példákat lásd bővebben Techert 1932 (63. jegyzet) 78–79.

⁶⁶ de Blois 1976 (37. jegyzet) 192.

⁶⁷ Plot. *Enn.* 1, 2, 1, 5–7.

⁶⁸ Tehát a bölcsesség, bátorság, mértékletesség és igazságosság.

⁶⁹ Plot. *Enn.* 1, 2, 3, 12–19.

⁷⁰ Platón a barlanghasonlatát az *Államban* fejti ki. Lásd Pl. *R.* 514a–519c

különítette el: egy „emelkedő” misztikus funkciót, ami a polgári erényekkel elindítja a lelket a megtisztulás folyamatában az isteni lét magasabb szintjei felé; és egy „ereszkedő” gyakorlati funkciót, amivel a visszatérő filozófusnak kell nevelnie társadalmát, embertársait.⁷¹

O'Meara tehát az újplatonista erényfelfogás és annak platóni gyökerei alapján feltételezi, hogy Plótinus tanításában törekedhetett a római társadalom erkölcsi oktatására, és e szempontból Techert elmélete is helytálló lenne, aki Platonopolis megalapításának tervében egy pedagógiai, nevelési központ létrehozását látta. O'Meara és Techert hipotézise azonban véleményem szerint a plótinosi filozófia sajátos értelmezésén alapul, és konkrét, írott források nincsenek a neveléspolitikai koncepció mellett.

Az *Enneasok*ban ugyanis nincs nyoma a polgári erények gyakorlatban való alkalmazására, és Plótinus inkább a lélek istenhez való, misztikus „felvezetésére” fordítja erőfeszítéseit. A filozófus életrajzában sincs semmi információ a Platonopolis-terv esetleges neveléspolitikai háttéréről, és Porphyrios csak a terv bukásáról ír: „Καὶ ἐγένετο ἄν τὸ βούλημα ἐκ τοῦ ῥάπτου τῷ φιλοσόφῳ, εἰ μὴ τινες τῶν συνόντων τῷ βασιλεῖ φθονοῦντες ἢ νεμεσῶντες ἢ δι' ἄλλην μοχθηρὰν αἰτίαν ἐνεπόδισαν.”⁷² Véleményem szerint a császár környezetének tagjai, akik gyűlöletből, irigységből vagy gonoszságból meggátolták a terv kivitelezését, valószínűleg a *protectores* körébe tartoztak. A protectorok Gallienusszemélyes testőrei és vezérkarának tagjai voltak, akik talán meggyőzték a császárt, hogy a válság mélypontján a rendelkezésre álló erő- és pénzforrásokat ne egy filozófusváros megalapítására, hanem a birodalom védelmére és helyreállítására fordítsa. Platonopolis tervét így elvetették.

A források hiányossága miatt Gallienus neveléspolitikai szándékát csupán feltételezhetjük Platonopolis kapcsán. A terv politikai háttere nem bizonyítható, ezért a városalapítás mögött úgy vélem, a császár görög kultúra és filozófia iránti érdeklődését kell elfogadni, amíg nem kerül elő új forrás.

5. Összegzés

Gallienus császár és a görögség kapcsolatáról rendkívül eltérő elméletek alakultak ki. Ráadásul a problémát még árnyaltabbá teszi a történetírói hagyományban kialakult két ellentétes kép Gallienusról.

A császár athéni látogatása mögötti hadászati szándékot elutasítottam, mert Achaea provinciában a főbb erődtések már 260 előtt lezajlottak, és Eleusis kiemelt katonai támaszpontként való értékelésére a 265-ös felirat töredékessége miatt nem szolgáltat kellő bizonyítékot. Gallienus látogatása inkább szimbolikus tartalommal bírt: egyrészt követte a hadrianusi tradíciót, másrészt legitimálta és megerősítette a hatalmát, nehogy lázadások bontakozzanak ki a még befolyása alatt álló tartományokban.

A Gallienae Augustae aureusokra alapozott valláspolitikai elképzelés áll talán a leggyengébb lábakon. Alföldi az érmeket túlértékelt, mert a császár más érmesorozatain is ábrázoltatja magát különféle istenekkel, így egy hellenisztikus isten köré épülő pogány birodalmi vallásról nem beszélhetünk.

⁷¹ A bekezdéshez lásd bővebben O'Meara 2003 (62. jegyzet) 8–10, 29.

⁷² Porph. *Plot.* 12, 10–13.

A neveléspolitikai koncepció a plótinosi erény- és lélekfilozófia, illetve a Platonopolis-terv sajátos, bölcséleti értelmezésén alapul, gyakorlati megvalósítására Porphyrios és az Enneasok sem szolgáltattak bizonyítékokat.

Ezek alapján úgy vélem, Gallienus athéni látogatása jórészt azt a politikai célt szolgálta, hogy jelezze a birodalom görög lakosságának: ő a törvényes császár, senki más. Kis mértékben azért befolyásolta útját a hellén kultúra iránti rajongása is, ami széles körű műveltségéből fakadt.

A plótinosi filozófia iránti érdeklődés és a Platonopolis-terv politikai vonatkozásait a források nem bizonyítják, így e téren csak azt láthatjuk, hogy Gallienus kedvét lelte a költészeten kívül a görög bölcselkedésben is. Tehát az újplatonista szál is inkább a császár kulturális érdeklődését erősíti meg.

Summary

Emperor Gallienus (AD 253–268) is one of the most dividing figures in the history of the Roman Empire. According to the „constantin tradition” his negligence led the whole Empire to a deep crisis. On the other hand the „dexippan tradition” saw him as a talented emperor and a true friend of the Greeks.

In the autumn of AD 264, Gallienus had visited Athens, then he probably initiated himself to the Eleusinian mysteries. Why? There are lot of theories. Armstrong guessed that Gallienus had wanted to fortify Eleusis because he had favoured the idea of Greek self-defense. In contrast with this Alföldi thought that the emperor had tried to established the new imperial, Hellenistic religion of Demeter-Galliena with the aid of the Neoplatonists. But the very shady plan of Platonopolis guided to philosophic and mysterious answers.

However these interesting theories do not have enough evidence and I think the intention of Gallienus towards the Greeks is very simple: he was an educated emperor who admired the Greek philosophy, arts and culture.